



## रिझर्व्ह बँकेच्या पतधोरणाचा आढावा

प्रा.डॉ.एस.एल.पाटील

सहयोगी प्राध्यापक, अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, सांगोला महाविद्यालय, सांगोला.  
जि. सोलापूर.

### सारांश :-

रिझर्व्ह बँकेने स्थापनेपासून आज अखेर आपली गुणवत्ता सिध्द करण्यासाठी कार्यपध्दती उंचावत नेली आहे. म्हणून तर अमेरिकन व युरोपियन मध्यवर्ती बँकनंतर रिझर्व्ह बँकेच्या कार्यपध्दतीला जगात स्थान दिले जाते असे असले तरी भारतातील असंघटित नाणेबाजाराच्या स्वरूपामुळे पतधोरणावर मर्यादा पडतात. त्यामुळे RBI ला अनेक ठिकाणी अपयश स्वीकारावे लागत आहे. उदा.वित्तीय तूट कमी झालेली नाही. भाववाढ नियंत्रणाला मर्यादा पडून अपयश येत आहे. भारतातील रोख पैशाने, अधिक व्यवहार करण्याची प्रवृत्ती व काळ्या पैशाने चालवलेली समांतर अर्थव्यवस्था यामुळे रिझर्व्ह बँकेच्या पतधोरणाची परिणामकारकता दिसून येत नाही. एवढेच नव्हे तर बाह्यक्षेत्राच्या प्रभावाप्रमाणे बँकेला पतधोरण आखणी करावी लागत असल्याने सतत मोठे चढ-उतार अनुभवास येताना दिसतात. भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या भावी विकास दृष्टिकोणाप्रमाणे (Vision) रिझर्व्ह बँक आपल्या पतधोरणाची आखणी करून त्याची योग्य अंमलबजावणीद्वारे पूर्तता करेल अशी आशा करूया.

### प्रस्तावना :-

रिझर्व्ह बँक ही जगातील इतर देशांच्या मध्यवर्ती बँकेप्रमाणे भारताची मध्यवर्ती बँक आहे. १९३४ आणि १९४९ च्या कायद्याने तिला वैधानिक स्थान आहे. भारताच्या द्रव्यव्यवस्थेची ती शिखर संस्था व नियंत्रक आहे. भारतातील चलनव्यवस्थेचे नियमन करणे ही प्रमुख जबाबदारी रिझर्व्ह बँक पार पाडते. रिझर्व्ह बँक देशाच्या समोर असलेल्या अनेक उद्दिष्ट पूर्ततेसाठी आपली ध्येय धोरणे राबविते. देशाच्या आर्थिक धोरणाशी सुसंगत असे पतधोरण रिझर्व्ह बँकेला कार्यवाहीत आणावे लागते. रिझर्व्ह बँकेला देशात चलन निर्माण करण्याची मक्तेदारी दिलेली आहे. त्याप्रमाणे पुरेसे चलन निर्माण करून ते जनतेपर्यंत पोहोचविणे व वापर करण्यासाठी बँका व वित्तीय संस्थांची निर्मिती करण्याचेही काम रिझर्व्ह बँकेचे आहे. रिझर्व्ह बँकेने हे काम अतिशय चांगले केले आहे. अतिशय शिस्तबध्द, शास्त्रीय दृष्टीने आणि स्वतंत्रपणे रिझर्व्ह बँक तिच्यासमोर असलेल्या उद्दिष्ट पूर्तीसाठी कार्य करत आहे. त्यामुळेच अमेरिकेची फेडरल बँक तसेच युरोपातील मध्यवर्ती बँकेच्या बरोबरीने रिझर्व्ह बँकेला सर्वत्र मान तसेच स्थान दिले जाते. स्वातंत्र्योत्तर काळात रिझर्व्ह बँकेसमोर देशाच्या अर्थव्यवस्थेला प्रागतिक दिशा देण्याच्या दृष्टीने मोठी आव्हाने होती. त्यासाठी चलन धोरणाची कार्यवाही करण्याची जबाबदारी बँकेने पार पाडली आहे. प्रगत देशातील मध्यवर्ती बँकांच्या पुढील कार्ये आणि रिझर्व्ह बँकेच्या समोरची कार्ये यामध्ये फरक आहे. भारतात किंमत स्थिरता ठेवून अर्थव्यवस्थेला विकासासाठी चलननीती वापरावी लागते. रिझर्व्ह बँकेने स्वातंत्र्यानंतर पतधोरण राबविताना संख्यात्मक व गुणात्मक साधनांचा वापर केला आहे. तसेच चलनाची संख्या काहीवेळा चलनी नोटा (१०००,५०००,१००००) रद्द करून कमी केली तर कधी अधिक केली आहे.

देशातील राजकोषीय धोरणाचा परिणाम ही रिझर्व्ह बँकेच्या पतधोरणावर झालेला आहे. तुटीच्या अर्थनीतीमुळे आणि प्रशासित व्याजदरामुळे भारतातील रोख पैशाचे (RM) प्रमाण मोठ्या प्रमाणावर वाढल्याचे आढळते. त्याचा परिणाम M१ मध्ये वाढ होवून पुढे M३ चे प्रमाण व्यापारी बँककडून मोठ्या प्रमाणावर झाले परिणामतः देशाला तसेच अर्थव्यवस्थेला सतत भाववाढीला तोंड द्यावे लागले. आणि त्यातून अनेक प्रश्न अर्थव्यवस्थेत निर्माण झाले आहेत. त्याच कारणाने रिझर्व्ह बँकेला भाववाढ नियंत्रण करण्यासाठीच सतत आपले पतधोरण राबवावे लागले आहे. असे अनेक तज्ञांचे मत आहे. अलीकडच्या रिझर्व्ह बँकेच्या गव्हर्नरनी राबविलेल्या पतधोरणात भाववाढ नियंत्रण हेच प्रमुख कार्य असल्याचे आढळते. अमेरिकेसारख्या प्रगत देशात अनुभव घेतलेल्या आणि सध्या भारताच्या रिझर्व्ह बँकेचे गव्हर्नर असलेल्या रघुराम राजन यांनी भाववाढ नियंत्रण हेच प्रमुख ध्येय समोर ठेवून आपली

पतधोरणे जाहीर केली आहेत. एका बाजूस औद्योगिक प्रगती दर खाली आला आहे त्यामुळे व्याजदर कपात करणे आवश्यक मानले जाते. पण दुसऱ्या बाजूस भाववाढ स्थिर होत नसल्याने रिझर्व्ह बँकेला पतधोरण राबविताना तारेवरची कसरत करावी लागत आहे. देशातील गरिबी, उत्पन्न विषमता लक्षात घेऊनच मा.गव्हर्नर पतधोरण राबविताना दिसतात.

१.स्थापनेच्या सुरुवातीपासून स्वातंत्र्यापर्यंत साधारणपणे रिझर्व्ह बँकेने बँकरेट, सी.आर.आर. आणि खुला बाजार व्यवहार साधनांद्वारे पैशाचा पुरवठा आणि मागणी नियंत्रित केली.

२.नियोजन काळातील पहिल्या २० वर्षांत विकास प्रक्रियेसाठी पैसा पुरविणेसाठी तुटीच्या अर्थनीतीस सहकार्य करण्यासाठी पतधोरण स्वीकारले. अग्रक्रम क्षेत्राला कर्ज पुरवठा करण्याबरोबर चलनवाढ तीव्रता कमी करावी म्हणून निवडक पतनियंत्रण साधनांचा वापर केला. सामाजिक नियंत्रण आणि पत आधार योजना (CAS) अग्रक्रम क्षेत्रासाठी वापरली पतधोरणासाठी या काळात बँक रेट वाढीचा वापर वारंवार केला.

३.१९७० नंतर पतनियोजनावर भर देण्यात आला. राजकोषीय धोरणाचा अधिक प्रभाव या काळात पतधोरणावर पडला. सरकारने अधिक साधनसामग्री उपलब्धतेसाठी वैधानिक रोखता (SLR) प्रमाण २५% वरून ३८.५% पर्यंत टप्प्याटप्प्याने वाढविले. तसेच तुटीच्या अर्थकारणामुळे झालेली चलनवाढ आटोक्यात आणण्यासाठी रोख राखीव निधी प्रमाण (CRR) सतत हळूहळू ३% वरून १५% पर्यंत वाढवले.

४.वरील काळात म्हणजे १९७० ते १९९० मध्ये १९८५ च्या चक्रवर्ती समितीच्या शिफारशीची अंमलबजावणी सुरु केली. यानुसार राखीव पैशास (MO किंवा RM) कार्यात्मक लक्ष्य आणि व्यापक पैशास M३ दुय्यम लक्ष्य ठरविण्यात आले. पैशाचा पुरवठा नियंत्रण करणे ही RBI ची मुख्य भूमिका असावी, ही शिफारस राबविण्यासाठी RBI ने आपल्या पतधोरणात अनेक बदल केले.

५.१९९० – ९१ नंतर जागतिकीकरणाचे म्हणजे (LPG) नवीन अर्थिक धोरणाचे वारे वाहू लागले. या काळात रचनात्मक सुधारणा व वित्तीय सुधारणा करून सरकार आणि व्यापारी क्षेत्राला पतपुरवठा वाढविण्यासाठी बाजार नियंत्रित व्याजदर धोरणाचा पुरस्कार केला. तसेच विनीमय दर सुध्दा बाजार पेठेनुसार ठरविण्याचे धोरण स्वीकारले. १९९७ पासून नरसिंहम समिती शिफारशी नुसार SLR आणि CRR मध्ये घट सुरु करून ते अनुक्रमे ३८.५% वरून २५% आणि १५% वरून ९.५% पर्यंत आणले. यामुळे व्यापारी बँकांची उत्पादकता वाढण्यास मदत तर झालीच परंतु मोठ्या प्रमाणावर कर्जासाठी निधी व्यापारी बँकांच्याकडे उपलब्ध झाला.

६.नरसिंहम समिती – २ नुसार RBI ने नवीन अंतरिम रोखता तडजोड सुविधा (ILAF) १९९९ पासून सुरु केली. त्यामुळे पतविस्तार बँकरेटद्वारे तर पतसंकोच रेपोरेट द्वारे नियंत्रित केला जावू लागला. पुढे स्वतंत्र असे रोखता सुविधा (LAF) हेच धोरण रेपो आणि रिव्हर्स रेपो दराचा वापर करून २००४ पासून पतनियंत्रण वापरण्यात येवू लागले. LAF पध्दतीमुळे व्याजदर हे साधन चलन व्यवस्थेच्या स्थलांतरासाठी मदत झाली. थोडक्यात RBI च्या पतधोरणात बँक रेट पेक्षा रेपो आणि रिव्हर्स रेपो चा मोठ्या प्रमाणावर वापर सुरु झाला.

७.जागतिकीकरणाच्या पार्श्वभूमीवर रिझर्व्ह बँकेने आपले पतधोरण बदलले. राजकोषीय धोरणापासून फारकत घेऊन बँकांना अधिकाधिक कर्जाऊ निधी उपलब्ध व्हावा म्हणून CRR व SLR मध्येही मोठी घट केली. बचत गटांना लहान कर्जे देऊन ग्रामीण पतपुरवठा वाढविण्यासाठी सुविधा निर्माण केली.

८.बँकांना आपल्या कार्यात व्यवसायिकता आणण्यासाठी रिझर्व्ह बँकेने दूरदर्शी धोरण पध्दती (Prudential Norms) स्वीकारली अर्थात अनिष्पाद जिंदगी कमी करण्यासाठी बँकांना त्याचा उपयोग होईल.

९.भांडवल पर्याप्तता दराची (CAR) सुरुवात करून ता ९ टक्के इतका असावा असे कायदेशीर आधाराने ठरवले. बँकांना जेणेकरून स्वनिधीने धोका पत्करणे सोईस्कर होईल.

१०.बँकसेवेत विविधता आणण्यात मदत केली. त्यातून अनेक बँकांनी आपल्या सहाय्यक बँक मर्चंट बँकिंग कार्यात गुंतवल्या तसेच परस्पर निधी, विमा धाडसी भांडवल सेवा ही देण्याची व्यवस्था केली.

११.नवीन स्वतंत्र बँका निर्मितीस नरसिंहम समिती शिफारशीनुसार प्रोत्साहन दिले. त्यातून ICICI बँक, AXIS बँक (UTI) निर्माण झाली आणि स्पर्धात्मक बँकिंगला सुरुवात झाली.

१२.व्यापारी बँकांना व्यवहारकृती कार्यक्रमासाठी स्वातंत्र्य देण्यात आले त्यातून त्यांची कार्यक्षमता आणि उत्पादकता वाढण्यास मदत झाली तंत्रज्ञानाचा दैनंदिन व्यवहारात वापर वाढल्याने ही कार्यक्षमता वाढण्यास मदत झाली.

१३.परकीय चलन व्यवहारा बाबतीतही अनेक बंधने शिथिल केल्याने परकीय भांडवल वाढले त्याचा अंतर्गत पैशाच्या पुरवठ्यावर परिणाम झाला.

१४.अगदी अलिकडे म्हणजे २०१० नंतर पतधोरणांपुढे भाववाढ नियंत्रित करण्यासाठी रिझर्व्ह बँकेला तारेवरची कसरत करावी लागली सी रंगराजन, बिमल जालन, वाय.व्ही.रेड्डी यांच्या काळात पतनियंत्रण जागतिकीकरणाच्या पार्श्वभूमीवर शिथिल होत गेले परंतु डी. सुब्बाराव यांच्या काळात रोख पैशातील मोठ्या प्रमाणातील वाढीमुळे भाववाढ वेगात वाढत गेली सामान्य लोकांना याचा प्रचंड त्रास होत असल्याने रिझर्व्ह बँकेला महाग पैशाचे पतधोरण स्विकारावे लागले. साधारणपणे अर्थशास्त्रज्ञ लेविस तसेच सी रंगराजन माजी गव्हर्नर RBI यांनी आर्थिक विकासाच्या दृष्टीने वार्षिक ४% ते ६% भाववाढ योग्य मानली. परंतु भारतात ती या काळात ७% ते १५% पर्यंत भटकत राहिल्याने RBI ला रेपो, CRR मध्ये सतत वाढ करावी लागली. २०११ मध्ये रेपो रेट ८% वरून ८.२५% केला तर रिव्हर्स रेपो ७.२५% केला सीमांत स्टॅडींग सुविधा दर (MSF) ९.२५% करण्यात आला रोख राखीव निधी प्रमाण ५% वरून ६% पर्यंत वाढविले. मात्र SLR २५% वरून २४% आणि बचत खातेवरील व्याजदर पूर्वी २००३ ला ३.५% होता तो ४% केला.

१५.भारतीय अर्थव्यवस्था ११ व्या योजनेत चांगल्या विकास दराने (सरासरी ९% ते १०%) वाढत होती. पण चलनवाढीने रिझर्व्ह बँकेने

औद्योगिक क्षेत्राच्या दृष्टीने व्याजदर कपात न केल्याने औद्योगिक विकास दर मंदावला आणि तो ५.५% पर्यंत खाली आला. रिझर्व्ह बँकेने व्याजदर कपात करून औद्योगिक विकास दर वाढवावा असे सार्वजनिक वातावरण तयार झालेले आहे. तर व्यापक पैसा (M३) ९९२०५८० कोटी इतका होता. त्यामुळे बाजारपेठेतील मागणी वाढ सतत वरचढ आढळून आलेली आहे. ती थोपविण्यासाठी महाग पैसा धोरणच योग्य आहे. असे राजन यांना वाटत आहे.

१६. व्यापारी बँकांना इतर कर्जसुविधा असल्याने त्याचा फारसा परिणाम जाणवला नाही. पण चालू तिमाही पतधोरणात SLR २२% वरून २१.५% पर्यंत कमी करून बँकांचे वैधानिक रोखता प्रमाण कमी केले. त्यामुळे ६८००० कोटी रु. मुक्त होवून बँकांना कर्जाऊ निधी वाढला पुढे हे प्रमाण २०% होईल असे तज्ञ लोकांचे मत आहे.

१७. अलीकडे वित्तीय समावेशन (Financial Inclusion) ही संकल्पना सर्वसमावेशक विकास ( Inclusive Growth) या दृष्टीने रिझर्व्ह बँकेने स्वीकारून सर्वसमावेशक बँकींग प्रणाली निर्माण करण्यासाठी प्रयत्न सुरु केले आहेत. कारण भारतात ३५ % प्रौढ लोक बँक खातेदार आहेत म्हणून वित्तीय साक्षरता वाढविणे गरजेचे आहे. जनधन योजना यांचसाठी आहे. वित्तीय अॅक्सेस वाढवून बँकींग सेवा वाढवल्यामुळे अर्थव्यवस्थेचे १००% मौद्रिकीकरण होण्यास मदत होईल. रिझर्व्ह बँकेनेही आपले पतधोरण त्याच दृष्टीने नियोजित केले आहे.

## REFERENCES

1. Ahluwalia, M. S. (2002). Economic reforms in India since 1991: Has gradualism worked? *Journal of Economic Perspectives*, 16 (3), 67-88. DOI: 10.1257/089533002760278721
2. Bernanke, B. S., & Blinder, A. S. (1988). Credit, money and aggregate demand. *The American Economic Review*, 78 (2), 435-439.
3. Bernanke, B. S., & Blinder, A. S. (1992). The federal funds rate and the channels of monetary transmission. *American Economic Review*, 82 (4), 901-921.
4. Committee on Banking Sector Reforms (Narasimham Committee II). (2001, October 31). Action taken on the recommendations. Retrieved from Reserve Bank of India website: <https://www.rbi.org.in/Scripts/PublicationReportDetails.aspx?ID=251>
5. Kashyap, A. K., & Stein, J. C. (1995). The impact of monetary policy on bank balance sheets. *Carnegie-Rochester Conference Series on Public Policy*, 42 (1), 151-195.
6. Kashyap, A. K., & Stein, J. C. (2000). What do a million observations on banks say about the transmission of monetary policy? *American Economic Review*, 90 (3), 407-428. DOI: 10.1257/aer.90.3.407
7. Kashyap, A. K., Stein, J. C., & Wilcox, D. W. (1993). Monetary policy and credit conditions: Evidence from the composition of external finance. *American Economic Review*, 83(1), 78-98.
8. Milne, A., & Wood, G. (2009). The bank lending channel reconsidered. *Bank of Finland Discussion Papers* 2. Retrieved from <http://www.suomenpankki.fi/pdf/160762.pdf>
9. Mishkin, F. S. (1995). Symposium on the monetary transmission mechanism. *Journal of Economic Perspectives*, 9 (4), 3-10. DOI: 10.1257/jep.9.4.3
10. Mohanty, D. (2011). How does the Reserve Bank of India conduct its monetary policy? (Speech by Shri Deepak Mohanty, Executive Director, Reserve Bank of India, delivered at the Indian Institute of Management (IIM), Lucknow on 12th August 2011) Retrieved from website: [https://www.rbi.org.in/scripts/BS\\_SpeechesView.aspx?Id=590](https://www.rbi.org.in/scripts/BS_SpeechesView.aspx?Id=590)